

Руският революционен тероризъм и великите реформи на Александър II

Търсейки отговор на един от вечните политически въпроси „еволуция или революция”, Русия е ставала поле на различни социално-инженерни, революционни по своята същност, експерименти „отгоре”. През втората половина на XIX в. група радикализирани младежи, разглеждащи себе си като интелектуалния елит, който ще освободи народа от мракобесието на царската власт, се опитва да поеме социално-инженерния градеж „отдолу”, отново революционно – като дезорганизира и катурне държавното мироздание чрез първата в историята систематична терористична стратегия. Възниква въпросът как подобен маргинализиран проект намира почва именно в епохата на драстичните социално-политически реформи, предприети от Цар Александър II. Тази разработка ще очертае развитието на идеите и проявленията на революционния тероризъм от втората половина на XIX в. и ще се опита да анализира факторите, които го обуславят.

Преди да пристъпим конкретно към тази задача, необходимо е първо накратко да се вгледаме назад в историята – там, откъдето започва изграждането на просветена, но не дотам модернизирани и демократизирана бюрократично-канцеларска държавност в Русия. Тя ще разкъсва страната между постоянния стремеж към щастие и невъзможността то да бъде постигнато в рамките на съществуващото самодържавно потисничество. Двама владетели, двама социални инженери, които ще останат в руската и световната история като велики, налагат нова доктрина на управление – тази за разумната държава, която улавя населението в сложна мрежа от рационални политики и така го прави щастливо.¹ „Просветените деспоти” Петър Велики и Екатерина Велика агресивно внедряват западноевропейския просвещенски проект за държавност, основана на формализирани процедури, рационализирани политики и законови постановки, вместо традиционно управление, опиращо се на лична харизма, обичаи и вярвания, митове и легенди. Петър проектира меритократична система на чиновническо-бюрократична всеподведомственост, основана не на произход, а на умения и заслуги. Кадърът, типично за епохата на Просвещението, се оценява по интелектуален капацитет. Екатерина отива още по-далеч в рационализирането на социалния състав на империята и дирижира създаването на трето съсловие и съсловие на свободните професии, от които Русия отчаяно се нуждае, за да може нормално да развива науките, изкуствата, занаятите и търговията. Тези съсловия трябва да се превърнат в субект на икономическа предприемчивост, на натрупване на капитал и на свободен пазар.

Всички социално-инженерни опити на управлението в Русия „дисциплинарно-кампанийно да формира типа човек, който да може политически да представлява”² се оказват неадекватни поради неистовия стремеж реформите в социално-икономическата система да не засягат политическата и самодържавната власт да остава непокътната. Така например третото съсловие, въпреки методичните усилия, не успява да се

¹ Тодоров, Вл. Хаотично махало. София, 2005, с.118.

² Тодоров, Вл. Цит. съч., с.138.

превърне в субект на свободна икономическа инициатива и да трансформира поданството в гражданство. Неговото място се заема от интелигенцията, която революционно компенсира несъстоялото му се формиране. Руската интелигенция се намира принудена да търси политически насилствено внедряване на собствените си идеи, които самодържавният строй е в невъзможност да преработи в конкретни управленски политики.³ Това неестествено състояние се задържа твърде дълго в Русия и когато историческата неумолимост най-сетне налага появата на царя-реформатор Александър II, тя е съпроводена от взрив (буквален и преносен) от радикалност, целящ не козметична трансформация, а абсолютното унищожение на самодържавието.

Модернизаторската кампания на Александър II е втората най-голяма в дотогавашната руска история след Петър Велики. Разгромът в Кримската война прави очевидна изостаналостта на Русия във всяко отношение – най-вече военно и икономическо. Парижкият мир е безкрайно унижителен за Русия и в собствените ѝ очи я превръща във второразрядна европейска сила. В този момент дори и убедените консерватори, които плахо са си позволявали да изпитват неодобрение към задушавашо реакционното управление на Николай I, приемат, че единствено реформи, позволяващи модернизация във всички сфери, ще възвърнат на Русия статута ѝ на велика сила.

През 1861 г. Александър отменя крепостничеството – акт, сигнализиращ радикална трансформация в руското общество, за която още Екатерина Велика е мечтала, а дори Николай I е признавал за абсолютно необходима. През 1863 г. университетите получават по-голяма самостоятелност, като вземането на повечето решения, засягащи ежедневието академичен живот, е предоставено на преподавателското тяло и деканите. През 1864 г. се създават земствата – нови институции на местно селско самоуправление. Членовете на регионалните събрания можели да се избират от всички обществени слоеве, населяващи съответната територия – както от хора с благороден произход, така и от селяни. В правомощията на земствата влизат решенията относно местното образование (земствата се разпореждат с местните училища), строежите на пътища, здравеопазването в района, увеличаването на селскостопанския добив. През 1870 г. се създават градски съвети, структурирани и функциониращи по подобие на селските земства. През 1864 г. е извършена реформа на съдебната система, която става много по-открита и гладко функционираща отпреди. Въведен е институтът на съдебните заседатели, а заседанията стават открити за обществеността. През 1865 г. са реформирани законите, отнасящи се до пресата. Принципът на предварителна правителствена цензура на всяка книга, която предстои да бъде издадена, е заменен от принципа на последващо съдебно наказание при установено от съда съдебно нарушение. През 1874 г. започва извършването на дългоочакваната военна реформа, която реструктурира руската армия по подобие на модерните европейски армии. Всички съсловия подлежат на военна служба, чиято продължителност обаче е драстично намалена от 25 на 6 години. Създаден е постоянен запас.

Александър не е най-вероятният кандидат за велик реформатор – липсва му истинска реформаторска жар и решимост, а преди да се възкачи на трона никога не е показвал дори и либерални убеждения. Също така обаче той не е привърженик на традицията единствено заради самата традиция. В него е вкоренена дълбока двойственост и противоречивост – такива са и реформите, които инициира. Често избира сред министрите си хора с радикално противоположни възгледи (някои твърдят, че това било, защото не знаел в какво да вярва) – това води до обогатяване на гледните точки, но и до сериозни флуктуации в държавните политики. Една от ясните цели на

³ Тодоров, Вл. Цит. съч., с.273.

реформите е укрепване на държавата, институциите и армията. Кристално ясно е, че силната държава се нуждае от модерни инициативи – освобождаване на крепостните селяни, създаване на самоуправляващи се земства, на модерна армия и т.н. Зад това екстатично приветствано от либералите лице на модернизацията се крие и друга логика – творческата сила (т.е. държавата), осъществила всички тези прекрасни промени трябва да бъде съхранена, оттук и необходимостта за баланс между властта и прогреса, реда и промяната, модернизацията и традицията. Всяка една от Александровите реформи има своята „тъмна страна”. Най-голямото качество на Александър обаче е, че той не страда от месиански фанатизъм или от криворазбраната представа, че е дошъл с мисията да размаха магическата пръчица от трона и да направи всички щастливи. Той притежава трезва преценка за обективната необходимост от това, което върши – такава преценка е висша добродетел за качествения държавник. Все пак той, а не някой друг, е първият самодържец, осмелил се да подкрепи проект за конституция и представителна власт и така да оскверни самата светая светих на самодържавната власт – акт, който всеки един от предшествениците му е намирал за кощунствено ругателство. Единственият недостатък на смелата му инициатива е, че се оказва изпреварен от времето с малко. И това не е ирония на съдбата.

Както бе споменато, характерна черта на всяка от Александровите реформи е тяхната тъмна страна. Освободените крепостни трябва да получат земя, защото в противен случай ще бъде създаден крайно опасен безимотен пролетариат, но властта не може да си позволи дворянството да бъде отслабено. Решението е намерено като на земевладелците се позволява да запазят най-добрите земи за себе си, останалите земи бившите крепостни могат да придобият като ги закупят. Така селяните придобиват своята свобода до голяма степен само на хартия, изплащането на земите продължава с десетилетия. Създаването на земствата позволява на обикновените хора да се включат в процеса на вземане на решения в селото, но земствата са така структурирани, че в тях да преобладават земевладелците. Ключовите постове се заемат от назначени от правителството лица. Специални бюрокрайични органи пък следят изкъсо всичко, което правят земствата. Университетите получават по-голяма автономност, но едновременно с това правата на студентите да се сдружават са им отнети, а на преподавателския състав е забранено да участва в обществени дискусии или в политиката. Желанието всяка реформа да бъде балансирана чрез повече държавен контрол постига обратен ефект и разочарова много хора, които очакват най-сетне да бъде създаден избираем от населението законодателен орган и конституция. Те смятат, че не може на държавата да принадлежи монополът за осъществяване на дейностите по постигане на човешкото щастие. Създадените от самата държава самоуправляващи се групи – земствата, градските съвети, университетските преподавателски колективи, множащата се класа на професионалистите (журналисти, адвокати, различни специалисти) – искат да разлеждат себе си като индивиди, а не само като поданици. Те вече са в състояние да отправят предизвикателство към статуквото. Освен общото необяснимо, но отчетливо пробуждане на все по-големи части от населението, няколко фактора се прибавят към съпровождащата тези двойствени реформи криза: унизителният дипломатически провал на Берлинския конгрес след спечелената Руско-турска война от 1877-78 г. вбесява общественото мнение; селяните недоволстват не само заради това, че грандиозната реформа, „Освобождението”, не се оказва това, което са очаквали, но и заради по-краткосрочни свои тежнения; в същото време възниква и набира скорост терористично движение, подклаждано от радикални младежи, които в

течение на няколко десетилетия избиват значителен брой високопоставени лица, и не само това – извършват успешно покушение срещу самия Александър II.⁴

От тези млади терористи и от това как се стига до „интелектуалното формулиране на тероризма като систематична политическа стратегия и до провеждането на една от най-големите терористични кампании в историята”⁵ е заинтересована тази разработка. Именно в царска Русия тероризмът се превръща в професионално-конспиративна рутина, целяща насилствена смяна на стария режим с нов, а не на един цар с друг. Чисто хронологически тероризмът е непознат на руския политически живот преди реформите на Александър и оттук напълно естествен е въпросът следствие ли е той на тези реформи. Според Вл. Тодоров две от тях имат решаващо значение – образователната реформа и отмяната на крепостното право, тъй като те „радикално сменят социалните динамики в империята, разширяват достъпа на непредставените класи до учебните заведения, до свободния пазар на труда и търговията, а заедно с това – до революционните идеи и възможностите за масовизиране на протеста.”⁶ От друга страна, самите терористи са крайно враждебно настроени именно срещу реформите, които са им дали шанс за някакво, макар и минимално политическо представителство. За тях всяка либерализация на самодържавието увеличава опортюнизма на масите, което демотивира тяхното недоволство и намалява бойната им готовност. Въвлечени в контролирана от правителството относително свободна икономическа и гражданска инициатива, масите стават благоразумни и неподатливи на революционна агитация, оттук и всяка реформа вреди на революцията. Имайки предвид това, може би е най-правилно да се каже, че реформите и тероризма взаимно се пораждат и вдъхновяват в епохата на Царя Освободител. Въпреки критиките и на консерватори, и на радикални студенти, царят не само не изоставя, а и ускорява реформите, защото вярва, че тероризмът се поражда от тяхната недостатъчност.

Когато се появява в 30-те години на XIX в., интелигенцията, по думите на един от видните ѝ основатели Александър Херцен, е само група момчета, твърде малобройни, твърде безполезни, за да предизвикат мащабна обществена трансформация. Но към началото на втората половина на века тази малка група, наред с множащата се класа на по-малко радикалните, но все пак разочаровани от системата либерали, на недоволните селяни и на трудещите се в ужасяващите условия на ранната индустриализация градски работници, се е превърнала в доста по-сериозна сила. През 60-те години в Русия се появява нов феномен – организираното студентско движение. От него се ражда и новият тип интелигент – нихилистът, термин, обрисуваш радикалните руски младежи, чието неодобрение към статуквото е толкова екстремно, че изглежда така, сякаш отричат абсолютно всичко, свързано с традиционните руски убеждения и институции. Първото студентско движение в Русия получава „силно рамо” от реформите на Александър II в университетите. Още преди официалното им обнародване през 1863 г. царят създава нови условия в академичните институции – надзорът върху студентите и преподавателите е смекчен, а всеки студент, който премине приемния изпит и има възможност да си плаща обучението, е добре дошъл в университета. Това радикално увеличава както броя на студентите, така и разнородността на техния произход – все повече не-аристократи получават достъп до висше образование. Новост е и допускането на всеки желаещ като слушател на

⁴ Steinberg, M. Audio Lecture 13 “Alexander II and the Great Reforms”. In *The Teaching Company Audio Course in “History of Russia: From Peter the Great to Gorbachev”*.

⁵ Molyneux, J. “Marxism on Terrorism.” *Socialist Review*. 24 May 2005.
<<http://www.socialistreview.org.uk/article.php?articlenumber=8844>>.

⁶ Тодоров, Вл. Цит. съч., с.188.

лекциите – така за първи път в залите могат да бъдат видяни жени, а заедно с тях и много бедни хора. През 1869 г. е разрешено създаването на женски университети под името „курсове за висше образование за жени”. Жените от по-заможни семейства можели да си позволят да учат и в чужбина, Цюрих е популярна дестинация. На руската обществена сцена следователно се появява нов субект – „студентката”. Реформите на Александър имат и друг ефект върху университетския живот – промените въодушевяват обществото и стимулират въображението и вярата, че Русия може да стане истински прогресивна модерна държава. Толстой описва тези години така: „Този, който не е живял през 50-те и 60-те, няма и най-малката представа какво е живот!” В края на 50-те и началото на 60-те тези нови по-свободни и вълнуващи условия превръщат университетите в истински центрове на организиран бунт, много по-различни от малките дискуссионни кръжоци от времето на Херцен и Белински. Студентите намират най-различни форми на организиране – формират се групи за взаимопомощ, чиято цел е да се подкрепят бедните студенти, организират се студентски библиотеки извън официалните университетски библиотеки, в които се четат „забранени” книги, издават се студентски вестници. Студентите започват да организират масови събрания и дори демонстрации в университетските дворове и по улиците на градовете. Започват да упражняват влияние в рамките на университетите. Без все още да имат ясна идея как да променят руското общество, те са решени да действат локално. Мобилизират се срещу учителите, които не харесват и неведнъж ги принуждават да подадат оставка, или поне ги тормозят по време на лекции. Това поведение не е самоволно, а е провокирано от жестокостта на някои учители, които наказват студентите и дори ги бият. Някои са тормозени, защото са некомпетентни учители – не познават предметите си добре, или всичко, което знаят, е вече отживяло, а те нямат желание да вникнат в новия дух на времето.

Тази нова студентска активност се надига като мощна приливна вълна почти веднага след коронясването на Александър. Понякога студентите влизат в ожесточени схватки с полицията. Така например в Казан през 1857 г. се състои доста яростна схватка между студенти и полиция, която се отличава от тези преди нея, превърнали се в нещо обичайно за град Казан, с това, че след този побой студентското тяло реагира така, сякаш деянието не е било извършено срещу няколко, а срещу всички студенти. Ясно е, че тук за студентите не става въпрос единствено за правото им да се държат шумно на обществени места, но са засегнати и техните разбирания за сила и правда. Те се организират и отиват да отмъстят на полицията. В отговор през май 1861 г. правителството издава нови разпоредби, с които се забраняват всички масови студентски събрания, а студентите се задължават да членуват в студентски организации, поднадзорни на правителствени агенции. Забранено е присъствието на лекции на студенти, които не си плащат за образованието.

Когато през септември научават за новите разпоредби, студентите, особено тези в Петербург, побесняват. Следват десетки нелегални събрания, улични демонстрации, манифести, стачки, бойкот на лекциите, схватки с полицията. Някаква по-внушителна смяна в настроението и нагласите на студентите приема форма, предизвикана от реформите и мощния дух на епохата. Това не е изолиран феномен, а част от по-масабни развития в руското общество. Образованите хора на средна възраст, които често са свързани с училищата и университетите, симпатизират на студентите и дори ги подкрепят материално. В края на 1861 г. в Петербург модата на деня сред либералите от висшето общество е да канят на приемите си млади студенти с радикални убеждения. Ако пък поканеният е бивш затворник от Петропавловската крепост, толкова по-добре за празненството. Студентите от своя страна намират това за съвсем уместно – подобаващо признание за героичното им държание. С други думи, всичко

това започва да добива очертанията на социално гражданско движение. В различни форми то ще продължи до края на 60-те. Събранията в университетите и дискусиите как да бъде променена Русия ще продължат, някои студенти дори ще започнат да живеят в комуни, други ще отидат да просвещават селяните, незаконната пропаганда по градовете ще се увеличава. Обединяващото във всички тези действия е, че повечето студенти насочват усилията си към самообразование и образование на другите, само спорадично предприемат публични действия, обикновено, за да изразят протест срещу нещо, което приемат за нарушение на собствените им права.⁷

В средата на 60-те години сред студентите се образува малцинство, което смята, че е дошло времето да се прекрачи отвъд думите и да се предприемат дела, които наистина ще трансформират страната. И те пристъпват към тероризма. Извършват атентати срещу членове на управлението, като се надяват, че по някакъв начин това ще предизвика революция. Още през 1866 г. радикалният экс-студент Каракозов, член на тайната организация Ад, за която ще стане дума след малко, извършва първия опит за убийство на Александър II, докато царят се прибира от разходка в една от летните градини в Петербург. Опитът е неуспешен и Каракозов е заловен и екзекутиран, превръщайки се в мъченик в очите на много млади руси. Ще последват още няколко покушения срещу живота на царя, също както и срещу много други високопоставени членове на държавната машина. Резултатът от тези терористични актове, както често става, не е вдъхновяване на революция, а напротив – симпатиите към взетата на мушка монархия нарастват заедно с презрението към революционерите.

Не е лесно да се отговори на въпроса какво мотивира терористите и какво се опитват да постигнат. Някои изпитват смътно чувство на гняв заради живота в Русия, заради своя собствен живот, заради нищетата на селяните, заради многото все още съществуващи ограничения на свободата, заради недостатъците на великите реформи, заради изостаналостта на руското общество – чувство, често изпитвано от много интелектуалци преди тях. За други революционерството съвсем откровено е приключение, „тръпка“, адреналин, тъй като голяма част от тях не са така възвишени във възгледите си, както интелигенцията от поколението на Херцен и Белински.

Според Вл. Тодоров терористите много добре знаят кои са и какво правят – както идеологически, така и стратегико-тактически. Анализирайки идеите в писанията на различни революционни „първоапостоли“, той убедително доказва, че дори в тези начални десетилетия на феномена тероризъм те са имали съвсем ясна представа какво целят и най-важното – как да го постигнат. “Терористите са самозвани апостоли, които носят просвета в царството на безпросветните, които се самосезират, за да действат в името на бездействащите.”⁸ Конспиративната същност на тяхната борба налага създаването на безупречно организирани и дисциплинирани съзаклятия, т.е. терористичната конспирация представлява принципно отрицание както на всеподведомствената уредба, така и на анархистичната аморфност. Целта е насилствено събаряне на съществуващия принцип на политическо, социално, правно и етическо устройство на живота чрез радикално дезорганизиране на управлението, което това устройство налага. Според Макс Вебер бюрократизацията на управлението в модерността и перманентното рационализиране на канцеларско-административната система би редуцирало всяка възможна революция до незначителен за съществуването на самия държавен строй преврат. В такъв случай единствено възможният отговор на

⁷ Steinberg M. Lecture 14 “Nihilists”. In *The Teaching Company Audio Course in “History of Russia: From Peter the Great to Gorbachev”*.

⁸ Тодоров, Вл. Цит. съч., с.200.

така конструираната машина на държавно управление идва с възникването на тероризма като организирана система за дезорганизиране на управленските системи.⁹

През 1861-62 г. се появяват много публикации и манифести. „Млада Русия” е сред сравнително умерените, по същността си либерални, примери. Призовава за по-широки реформи от осъществените от Александър – създаване на избираемо от народа законодателно тяло, приемане на истинска конституция, която ще позволи на управлението да бъде в досег с живите, пулсиращи сили в Русия. По-радикален е манифестът „Към младото поколение”, написан от студенти и отпечатан от Херцен в Лондон. Неговото послание: единствените животворни сили в страната са селяните, интелигенцията и младите студенти, не дворяните, не духовенството. Монархията е напълно безполезна и следва да бъде заменена с република, основана на селски комуни. Икономиката съвсем смътно е очертана като основана на социалистически кооперативи. Най-радикалният манифест, озаглавен „Млада Русия”, излиза през 1862 г. изпод перото на изключения от Московския университет студент Пьотр Зайчевски. Той изисква Русия да стане децентрализирана федерация, т.е. ролята на държавата да бъде сведена практически до нула, икономиката да бъде основана на самоуправляващи се комуни, образованието да бъде безплатно, жените да бъдат абсолютно равни на мъжете и всички поробени от империята нации да бъдат освободени и да им бъде разрешено да напуснат Русия, ако пожелаят. Старият ред ще бъде разрушен чрез брутално селско въстание. Насилието е не само необходимо, но желателно, великолепно, безусловно – „реки от кръв ще потекат по улиците”. Селяните ще разрушат стария ред, но не на тях ще бъде дадено да построят новия – способни да направят това са единствено войнстващите осъзнати интелектуалци, които са ги вдъхновили да се опълчат. По същество манифестът „Млада Русия” изисква създаването на диктатура на елита и радикалната му реторика отчуждава доста либерали.¹⁰

За терористите революцията трябва да започне като политическа, за да смени репресивния режим, и така да направи възможни останалите видове революции. Крайната цел е не просто лична разправа с царя и неговите министри, а привеждане на обществото в такава степен на дезорганизация, при която системите за неговото добро управление блокират, редът започва да се разпада, недоволството от това достига до унищожително крешендо и строят рухва. Терористите-дезорганизатори спорят разгорещено по въпроса за ролята и мястото на народа в разправата с властта. Мнозинството, т. нар. „народници”, считат, че народът е основната движеща сила на революцията. Останалите, елитистите, смятат, че народът е неспособен сам по себе си да развие дори съзнание за подобна роля, камо ли да стане двигател на революцията.

Най-яркият елитист е Ткачов. Според него това, което прави революцията изобщо възможна, е малцинството професионални терористи, извисяващо се интелектуално над мнозинството тъп народ. Преди революцията, по неизбежност и по необходимост, това просветено малцинство действа вън и независимо от безпросветното мнозинство, но в негово име и полза. Едва след революцията елитът става фактически народен, защото народът бива заставен да го дорастне чрез дисциплинарно преосъзнаване и принудително преобразование.¹¹ Самодържавието според Ткачов е неестествено състояние, което провокира към прегрупиране на силата в полза на нейните потиснати количества. Има три вида сила. Народът носи стихийно-разрушителна, антиинтелектуална, сляпа сила, която бива удържана от втория вид сила

⁹ Тодоров, Вл. Цит. съч., с.153-154.

¹⁰ Steinberg M. Lecture 14 “Nihilists”. In *The Teaching Company Audio Course in “History of Russia: From Peter the Great to Gorbachev”*.

¹¹ Тодоров, Вл. Цит. съч., с.160.

– дисциплинарно-организиращите режими на казионния строй. Третият вид сила се упражнява от интелектуалния терористичен елит, който носи промяната в качеството си на самоосъзната сила, погваща напред сляпата разрушителна народна стихия. За да успее революцията, е необходима терористична дезорганизация на управлението, която ще отприщи народа, за да срине той строя, след което ще бъде изграден нов обществен ред.¹²

Народничеството, а не елитизмът е популярната идея по онова време. То пропагандира просветната дейност, разпръскването на знания сред масите, отварянето на народни училища и библиотеки по места, организирането на задруги. Сред народниците изпъква фигурата на студента Ишутин, чийто принос обаче е най-голям не в сферата на идеите, а в това, че изнамира терористичната организация. Кръщава я „Организация”. По своята идея Организацията представлява система от организации с различни функции и методи на борба – просветна, социална, икономическа, конспиративно-терористична. В нейния център стои тайната ѝ ядка, наречена „Ад”. Адът се състои от около тридесет члена, скъсали всички възможни лични и обществени връзки и потънали в пълна нелегалност. Те са пръснати сред членовете на Организацията и скрито надзират тяхната дейност. Една от целите на Ада е да проникне в съществуващите тайни революционни общества в Русия и да ги присъедини към Организацията. Друга задача е убийството на царя, като за целта се подготвя специален отряд от атентатори-терористи. Те инфилтрират съответните общности и спечелват доверието им, като всеки от тях изгражда своя индивидуална легенда, която го държи извън подозрение. Те предават хора на полицията, за да станат доверени лица на властите. Живеят така, както повелява живота на конкретното място, докато един ден не бъдат активирани и натоварени с определена терористична задача.

През 1866 г., когато Ишутин обмисля изграждането на Организацията, братовчед му Каракозов самоволно решава да убие царя. След като залавя атентатора, полицията обисква дома му, открива адреса на Ишутин и залавя и него. Организацията остава да съществува само на теория. След опита за царубийство следва бял терор, който на дело предизвиква точно това, което терористите целят – спиране на либерализацията, мракобесна реакция, радикализация на масите и разширяване на набора на революцията.¹³

Сергей Нечаев се заема да внедри Организацията на Ишутин в живота, като твърде ефектно рационализира нейните функции. Нечаев е първият професионален дезорганизатор и революционен мистификатор. Бакунин вижда в него автентичния глас на руската младеж, която той смята за най-революционната в света. Заради близките си връзки с него, видният анархист е подложен на остри атаки от марксисткото течение в Първия интернационал. През зимата на 1868/69 г. Нечаев и Ткачов написват „Програма за революционно действие”, която посочва политическата революция като условие за всички други революции и прецизира как да бъде създадена конспиративна терористична организация и с какви средства да бъде дезорганизиран режимът. Революцията трябва да се осъществи в 1870 г. Нечаев се нагърбва да набави три неща: „революционни прототипи”, които да заразят народното въображение и да поведат борбата, „катехизис”, който да отговори на основните въпроси на борбата, и масирано организационно строителство на нелегалното движение. Ткачов е арестуван през март 1869 г. и Нечаев трябва сам да пусне машината на терора в действие. За тази цел той съставя никому неизвестен план за задвижване на революцията, който тече от януари до ноември 1869 г. – т.нар. „афера Нечаев”.¹⁴

¹² Тодоров, Вл. Цит. съч., с.162.

¹³ Тодоров, Вл. Цит. съч., с.164.

¹⁴ Тодоров, Вл. Цит. съч., с.166.

В началото на януари Нечаев става лидер в провеждането на нелегалните студентски събрания. На едно от тях той пуска подписка за започване на протестни действия за легализиране на събранията, която успява да набере стотина подписа. След това доброволно предава подписката в полицията, като така постига две неща: отстранява главните си съперници за лидерството на студентското движение и освен това, излагайки студентите на полицейски репресии, ги радикализира и подготвя почвата за появата си през есента.

След това Нечаев изчезва, умело оркестрирайки поредица от събития, чрез които си създава ореол на герой – така например сред студентите плъзва мълвата, превърнала се в мит, че Нечаев е избягал от Петропавловската крепост, от която никой никога не е успявал да се измъкне. В действителност междуременно Нечаев си урежда задграничен паспорт и от Москва се озовава в Женева. Там се сближава с Бакунин и през 1869 г. двамата публикуват книгата „Катехизис на революционера”, която ще вдъхновява радикално настроените бунтари не само в Русия поколения по-късно. В нея се намира прочутият пасаж: „Революционерът е човек обречен. Той няма лични интереси, нито връзки, чувства, собственост, нито дори свое име. Цялото му съществуване е погълнато от една цел, една мисъл, една страст – революцията. С цялата си душа и сърце, не само на думи, но и на дела, той е скъсал всичките си връзки със социалния строй и целия цивилизован свят; със законите, маниерите на доброто общуване и моралните порядки на този свят. Той е безмилостен негов враг и продължава да живее в него с едничката цел да го разруши.”¹⁵ Основният принцип на Катехизиса „целта оправдава средствата” се превръща в лозунг на революционната кариера на Нечаев. Той обвинява църквата и държавата в използването на безмилостно неморални методи за постигането на тотален контрол и вярва, че това оправдава употребата на всякакви средства за разрушаването на тези институции. Революционерът „трябва да инфилтрира всички обществени формации, включително и полицията. Трябва да експлоатира богатите и влиятелни хора и да ги подчинява на себе си. Трябва да утежнява страданията на обикновените хора, за да изчерпи търпението им и да ги подтикне към бунт.”¹⁶

Александър Херцен не е привърженик на фанатизма на Нечаев и се обявява против пропагандната кампания на Нечаев и Бакунин за вкарване на подривна литература в Русия. Въпреки това склонява голяма част от средствата на задграничния фонд за революционна дейност да бъдат използвани за тази цел.

През есента на 1869 г. Нечаев се вмъква нелегално обратно в Русия. Там живее аскетично, използвайки средствата от фонда единствено за политически действия. Пред различни групи студенти той се представя в качеството си на различни лица, в зависимост от случая, но най-често като пълномощник на руската секция на Всемирния революционен съюз (каквото в действителност не съществува). Пред организацията „Народна разправа”, която започва да изгражда, се явява като пълномощен представител на таен централен комитет, за който твърди, че от известно време съществува из цяла Русия. Тайнствата главоломно се множат и усилват. Таен за всички, освен за единствено посветения Нечаев, остава и централният замисъл на революцията.¹⁷

Следвайки „Катехизиса”, постулиращ основните организационни принципи на терористичната конспирация, Нечаев започва да изгражда всерусийската революционна мрежа, наречена „Народна разправа”. Тя трябва да бъде изградена от съподчинени

¹⁵ “Revolutionary Terrorism.” *Revolutionary Terrorism*. 25 May 2007. <<http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/RUSrevgroups.htm>>.

¹⁶ “Sergey Nechayev.” *Wikipedia, the free encyclopedia*. 25 May 2007. <<http://en.wikipedia.org/wiki/Nechayev>>.

¹⁷ *Тодоров, Вл.* Цит. съч., с.175.

ядки-петорки, съставени от един организатор и четирима члена. Всеки член набира петорка, подчинена на неговата, в която става организатор. Всеки конспиратор освен организаторът на първата петорка, т.е. Нечаев, е член и едновременно организатор в по-долна петорка. Всеки член на петорката носи номер от 1 до 4, а организаторът носи номер в горната ядка, в която е член. Единственият конспиратор без номер е организаторът на основната петорка – Нечаев. Мрежата следва такъв принцип на организационно изграждане, който ѝ позволява да се разраства изключително бързо, да се „вкопава ефективно”¹⁸ в различните обществени слоеве, като едновременно с това остава централизирана и безпрекословно подчинена на ядката-майка, чийто организатор вижда всички без никой да може да види него. Ядките са латентното състояние на мрежата, ако трябва да бъде изпълнена специфична терористична задача, се активират т.нар. отделения, чиито членове се набират от различни ядки по заповед от центъра според конкретната задача и тяхната квалификация за изпълнението ѝ.

Пламенната личност на Нечаев вдъхновява много млади радикали да започнат да се присъединяват към мрежата. Нечаев обаче става все по-подозрителен към хората около себе си, обвинява дори Бакунин за тесногърд теоретик. От „Народна разправа” е изградено едва първото ядро, когато в началото на ноември студентът Иванов, номер две в ядката-майка, се усъмнява в компетенциите на Нечаев като пълномощен представител на тайния революционен комитет. Под натиска на Нечаев ядрото решава да екзекутира Иванов заради престъпното му неподчинение, което извършват на 21 ноември 1869 г., след което през дупка в леда хвърлят трупа в едно езеро. Съвсем скоро полицията открива мъртвото тяло и разплита мрежата. 64 души са пратени на съд, като средната им възраст е 22 години.¹⁹

Нечаев успява да се измъкне невредим и заминава за Петербург, където прави опит да продължи с изграждането на подривната мрежа. Издава тънка книжка, в която описва обществения строй, чийто път ще проправи революцията – комунизъм (по-късно презрително наречен от Маркс „казармен”), базиран на свободни полови сношения и всеобща трудова повинност. През декември 1869 г. Нечаев напуска Русия и пребивава в Женева, Лондон, Париж и Цюрих, където през 1872 г. е заловен и предаден на руските власти. Получава присъда 20 години каторга, която впоследствие императорът променя на доживотен строг тъмничен затвор в Петропавловската крепост, за да лиши Нечаев от всяка възможна публика.

Въпреки пословичния личен кураж на Нечаев и фанатичната му отдаденост на каузата на революцията, счита се, че методите му (по-късно наречени „нечаевщина”) са били вредни за руското революционно движение, тъй като са изложили на опасност тайните организации. Конспиративно-дезорганизационната борба е публично дискредитирана и революционното движение взима нов народнически курс. През 1876 г. се сформира организацията „Земя и воля”, далеч по-слабо структурирана от нечаевата „Народна разправа”, която изисква предаване на земята в Русия на селяните и разрушаване на държавата. „Земя и воля” остава малобройно тайно общество, чиито членове не надвишават повече от 200 души.²⁰ В средата на 70-те организацията започва масова кампания по слизване в недрата на народа („хождение в народ”), основно в провинциите Саратов, Нижни Новгород, Самара, Астрахан, Воронеж, Донецкия район, и пробуждането му за всенародно въстание. Няколко хиляди младежи на малки смесени групи се заселват сред масите, организират дружества за взаимопомощ, библиотеки и училища, медицински пунктове. От Швейцария пристигат група руски

¹⁸ Тодоров, Вл. Цит. съч., с.177.

¹⁹ Тодоров, Вл. Цит. съч., с.180.

²⁰ “Revolutionary Terrorism.” *Revolutionary Terrorism*. 25 May 2007. <<http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/RUSrevgroups.htm>>.

студентки по медицина в Цюрихския университет, за да се вляят в революционния поход към народа. Тази група невръстни девойки през 1885 г. образува ядрото на Московския революционен кръг.

Акцията не успява нито да просвети, нито да спечели народа, а напротив – върху ликуващите народни пешаци се стоварва вълна от народни предателства, последвана от масирани гонения и арести. Тези събития ще имат изключително важни последствия за развитието на революционното движение по-нататък. През 1877 г. започва масов процес срещу 193 заловени революционни агитатори. Същата година Вера Засулич отива в приемната на генерал Трепов, началника на столичната полиция, за да потърси справедливост за побоя, нанесен по негово нареждане на политическия затворник Алексей Боголюбов. Тя спокойно дочаква своя ред, влиза и стреля в генерала, ранявайки го тежко. Процесът срещу нея предизвиква широк обществен интерес. Засулич заявява, че е решила, дори и с цената на собствения си живот, да докаже, че никой, който малтретира друго човешко същество, няма да се измъкне безнаказан. Подобен аргумент за моралната оправданост на терористичните действия срещу държавата представя и редакторът на печатния орган на „Земя и воля” Сергей Кравчински след като през 1878 г. намушква до смърт началника на Третото отделение на имперската канцелария генерал Мезенцев – бил е длъжен да го направи, защото генералът мислел, че е над закона и потъпквал човешкото достойнство на другите.²¹ Журито от съдебни заседатели оневинява Засулич с аргумента, че е действала от благородни подбуди. Подобно решение става единствено възможно след съдебната реформа на Александър II, която въвежда съдебните заседатели, и демонстрира способността на съдилищата да излезнат от опеката на изпълнителната власт. Засулич бяга в Швейцария преди да бъде арестувана и съдена отново, превръщайки се в героиня за голяма част от руското общество. Въпреки акта, който извършва, тя е противник на терористичната кампания, довела до убийството на царя през 1881 г.²²

След убийството на Мезенцев правителството засилва белия терор и образува военни трибунали за всички политически проявени престъпници. Предателствата, трибуналите, личните актове на тероризъм хвърлят „Земя и воля” в дълбока криза по отношение на стратегията и тактиката на революционната борба. На конференция на организацията от 1879 г. се сблъскват становищата на дезорганизатора Морозов и народника Плеханов. Според Морозов революцията трябва да има политически, а самата борба – терористичен характер. Плеханов пледира за аграрна революция, която да реформира материалната база на политическата, а борбата да се води чрез преразпределяне на земята. Организацията се разцепва на две – аграрниците образуват „Черноземна реформа”, а дезорганизаторите се назовават „Народна воля”.²³

„Народна воля” е тайна високо дисциплинирана нелегална организация. След провала на слизането в народа, програмата ѝ, която е смесица от искания за социалистически и демократични реформи, посочва не селяните, а работниците и войниците като социалната база на революцията. „Народна воля” стига до извода, че селяните никога няма да получат земята, ако управлението остане авторитарно, следователно политическата революция трябва да предхожда социалната. Членовете на „Народна воля” не надвишават 500, но организацията успява да привлече няколко

²¹ Steinberg, M. Lecture 15 “Populists and Marxists”. In *The Teaching Company Audio Course in “History of Russia: From Peter the Great to Gorbachev”*.

²² “Vera Zasulich.” *Wikipedia, the free encyclopedia*. 26 May 2007.

<http://en.wikipedia.org/wiki/Vera_Zasulich>.

²³ Тодоров, Вл. Цит. съч., с.183.

хиляди последователи.²⁴ Управлява се от Изпълнителен комитет, чиито членове нямат право на оставка. Към него по-късно е създадена Военно-революционна организация, в която членува и братът на Ленин Александър Улянов, с единствена цел убийството на царя. Организацията извършва общо седем покушения срещу живота на царя. Инженерно-техническият гений на организацията Кибалчич специално конструира бомбите за всяка отделна атака. Той изработва уникално за времето си изобретение, чиято скица е намерена от руската царска полиция сред личните му вещи по време на арестите след убийството на царя през 1881 г. – идея за летяща реактивна платформа, носеща бомби. Това се случва повече от 20 години преди Циолковски, изобретателят на реактивния двигател, да развие през 1903 г. своята налудничава идея за пътуване в Космоса посредством ракети.²⁵

На 14 април 1879 г. бившият учител Александър Соловьев се опитва да убие Александър Втори. Атенатът е неуспешен и Соловьев е екзекутиран на следващия месец заедно с още 16 души, заподозрени в терористична дейност. Правителството отговаря на опита за убийство на царя с назначаването на 6 военни генерал-губернатори, които налагат строга система на цензура в цяла Русия. Издаването на всякакви радикални книги се забранява, а заподозрените във връзки с подривни терористични общества са арестувани и вкарвани в затвора. На 25 август 1879 г. Изпълнителният комитет на „Народна воля“ осъжда царя на смърт и се пристъпва към изпълнение на присъдата. През ноември 1879 г. Андрей Желябов и София Перовская се опитват да взривят царския влак с нитроглицерин, но изчисленията им се оказват погрешни и експлозията вдига във въздуха друг влак. Неуспешен е и опитът да взривят мост в Петербург докато каретата на царя минава по него.

Междувременно през септември дезорганизаторът Стефан Халтурин започва методично да внася и складира експлозив в Зимния дворец, където успява да си намери работа. Позволено му е да спи в двореца и всеки ден той внася пакети динамит, които крие в леглото си. На 17 февруари 1880 г. Халтурин разполага взрива в мазето под трапезарията на царя. Бомбата избухва в 6.30 ч., когато според изчисленията на „Народна воля“ царят ще започне вечерята си. Поради закъснението на главния гост за вечерта, българския княз Александър Батенберг, вечерята се отлага и трапезарията е празна в уречения час. Александър оцелява, но 67 души загиват или са тежко ранени от експлозията. Гражданството започва панически да напуска столицата.

„Народна воля“ се свързва с руското правителство и съобщава, че ще прекрати терора, ако на руския народ бъде гарантирана конституция, която да предписва демократични избори и отмяна на цензурата върху свободата на словото. На 25 февруари 1880 г. Александър II обявява, че обмисля създаването на конституция. За да демонстрира добрата си воля, царят освобождава множество политически затворници. Граф Лорис-Меликов, министърът на вътрешните работи, получава задачата да изработи план, който едновременно да удовлетвори исканията на реформаторите и да запази правомощията на самодържавието. В същото време към руската полиция е създаден специален отдел, натоварен със задачата да бди за вътрешната сигурност. Този отдел става известен под името „Охрана“. Под ръководството на Лорис-Меликов агенти под прикритие започват да инфилтрират политическите организации, изискващи социална реформа.

През януари 1881 г. Меликов представя своите планове на Александър II. Либерал със завиден замах на мисленето, графът смята, че тероризмът се корени в недореформираното самодържавие, в което населението остава масово отчуждено и

²⁴ „Narodnaya Volya.” [Wikipedia, the free encyclopedia](http://en.wikipedia.org/wiki/Narodnaya_Volya). 25 May 2007.

<http://en.wikipedia.org/wiki/Narodnaya_Volya>.

²⁵ *Тодоров, Вл.* Цит. съч., с.65.

непредставено в управлението. Ако в Русия се приведат в действие механизми на приобщаване на населението към местната и централната власт, социалната база на тероризма ще престане да се чувства непризната и незачетена и той като явление по естествен начин ще секне. Меликов предлага създаването на изборни комисии по отделните въпроси на реформата, които после да се вляят в обща комисия, която да разработи законоустройствени реформи, позволяващи въвеждането на представителна власт по места и конкретни механизми за въвличане на социалните групи в управлението. Предвижда се разширяване на правомощията на земствата – всяко земство ще има право да изпраща делегати на народно събрание, наречено „Държавен съвет“, който ще има правомощията да инициира ново законодателство. Било ясно, че това е първа стъпка към трансформиране на самодържавието в парламентарна монархия. На 1 март 1881 г. малко преди да бъде взривен от атентаторите на „Народна воля“ Александър II подписва манифест, с който обявява свикването на споменатата обща комисия.

Още през февруари 1881 г. Охраната разкрива предвождания от Андрей Желябов заговор за убийството на Александър. В заговора участват освен него София Перовская, Гесия Гелфман, Николай Саблин, Игнатий Гриневитски, Николай Кибалчич, Николай Рисяков и Тимофей Михайлов. Желябов е арестуван, но отказва да направи разкрития за конспирацията. Той заявява на полицията, че не би могла да направи нищо, което да спаси живота на царя.

На 1 март 1881 г. Александър пътува в карета от Михайловския дворец към Зимния дворец в Петербург. Въоръжен казак се вози до кочияша, а каретата е съпроводвана от 6 казаци на коне. След тях идват група полицаи в шейни. Целият маршрут е наблюдаван от членове на „Народна воля“. На ъгъла на една от улиците София Перовская дава сигнал на Николай Рисяков и Тимофей Михайлов да хвърлят бомбите си по царската карета. Бомбите пропускат целта си и вместо в каретата попадат в ездачите до нея. Царят не е ранен, но настоява да излезе от каретата, за да провери състоянието на ранените войници. В това време друг терорист, Игнатий Гриневитски, мята своята бомба. Александър загива на място, а от силата на експлозията – заедно с него и убиецът му. От останалите конспиратори Николай Саблин се самоубива преди да е арестуван, а Гесия Гелфман умира в затвора. София Перовская, Андрей Желябов, Николай Кибалчич, Николай Рисяков и Тимофей Михайлов са обесени на 3 април 1881 г. До 1883 г. почти цялата членска маса на „Народна воля“ е вкарана в затвора или изпратена в изгнание, така организацията ефективно престава да съществува.

През 1901 г. е основана Партията на социалистите революционери („есерите“). Основното политическо искане на есерите е конфискация на цялата земя, която след това да бъде раздадена на селяните според нуждите им. Партията също подкрепя образуването на демократично избрано учредително събрание и на законово ограничаване на работния ден на 8 часа. Подобно на „Народна воля“, голяма част от чиито освободени от затвор и изгнание бивши членове ще се вляят в редиците на новата партия, есерите ще възприемат тероризма като своя регулярна бойна практика за борба с монархическия режим.

В годината на царското убийство Пьотр Ткачов публикува статия със заглавие „Тероризмът като единствено средство за морално и социално възраждане на Русия“. Там пише: „Революционният тероризъм е не само най-вярното и практическо средство за дезорганизиране на съществуващата полицейско-бюрократична държава, той е единственото действително средство, което нравствено ще прероди верноподаника-роб

в човек-гражданин”. Ткачов вярва, че гражданинът се ражда и калява с терор.²⁶ Историята от края на XIX в. обаче го опровергава. Революционният тероризъм се проваля, защото фундаменталният му теоретичен постулат се оказва практически несъстоятелен. Убийството на царя според стратегията на тероризма би следвало да доведе до непоносима дезорганизация на системата на управление и отстраняване на самодържавния строй с помощта на радикализирания народ, доведен до революционно изстъпление от последвалия жесток бял терор. Нищо такова не се случва в Русия, а „тъпите селски маси” доказват на своите шепа „осъзнато-просветени интелегенти”, че усилията ѝ са били насочени в погрешна посока. Погрешно може би се оказва и дълбоко вкорененото схващане на радикалите, че автократичната власт е неспособна да се реформира по какъвто и да е начин – революционно или еволюционно. Колкото и спекулативно да е подобно твърдение, управлението на Александър II, стига да му бе предоставено малко повече време, би имало шанс да оправдае дефинитивно това схващане и да докаже, че единственият път на трайно позитивно историческо развитие е този на еволюцията, дори и в държава на крайностите, каквато е Русия.

²⁶ Тодоров, Вл. Цит. съч., с.185-186.

Библиография

- Бърман П.* Терор и либерализъм. София, 2004.
- Кар К.* Уроците на терора. София, 2002.
- Тодоров Вл.* Хаотично махало. София, 2005.
- Molyneux, J.* "Marxism on Terrorism." *Socialist Review*. 24 May 2005.
<<http://www.socialistreview.org.uk/article.php?articlenumber=8844>>.
- Moss, W.* "Alexander II And His Times." 25 May 2007.
<<http://www.emich.edu/public/history/moss/index.htm>>.
- "Narodnaya Volya." *Wikipedia, the free encyclopedia*. 25 May 2007.
<http://en.wikipedia.org/wiki/Narodnaya_Volya>.
- "Narodnik." *Wikipedia, the free encyclopedia*. 26 May 2007.
<<http://en.wikipedia.org/wiki/Narodnik>>.
- "Revolutionary Terrorism." *Revolutionary Terrorism*. 25 May 2007.
<<http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/RUSrevgroups.htm>>.
- "Russia." *Encyclopedia of Marxism: Glossary of Places*. 24 May 2007.
<<http://www.marxists.org/glossary/places/r/u.htm>>.
- "Sergey Nechayev." *Wikipedia, the free encyclopedia*. 25 May 2007.
<<http://en.wikipedia.org/wiki/Nechaev>>.
- Steinberg, M.* Audio Lecture 13 "Alexander II and the Great Reforms". In *The Teaching Company Audio Course in "History of Russia: From Peter the Great to Gorbachev"*.
- Steinberg M.* Audio Lecture 14 "Nihilists". In *The Teaching Company Audio Course in "History of Russia: From Peter the Great to Gorbachev"*.
- Steinberg, M.* Audio Lecture 15 "Populists and Marxists". In *The Teaching Company Audio Course in "History of Russia: From Peter the Great to Gorbachev"*.
- "Vera Zasulich." *Wikipedia, the free encyclopedia*. 26 May 2007.
<http://en.wikipedia.org/wiki/Vera_Zasulich>.
- Yarmolinsky, A.* "Road to Revolution: A Century of Russian Radicalism." 27 May 2007.
<<http://ditext.com/yarmolinsky/yarframe.html>>.